

Digitale vooruitgang, maatschappelijke achteruitgang?

Maatschappelijk onbehagen over digitalisering als moderniseringsressentiment

Masterscriptie

Cameron Venekamp (619178)

Begeleider: Sem Oosse

Tweede lezer: Jeroen van der Waal

Erasmus Universiteit Rotterdam

22-06-2025

Aantal woorden: 9989

A stylized, handwritten signature of the word "Erasmus" in a cursive script.

Abstract

Digitale technologie krijgt een prominentere rol in het dagelijks leven van individuen in Nederland. Digitalisering heeft nieuwe mogelijkheden geschapen, maar leidt ook tot digitale ongelijkheid en uiteenlopende houdingen tegenover de omarming van digitale technologie. Deze studie onderzoekt hoe binnen de digitaliseringscontext negatieve houdingen tegenover digitale technologie verband houden met een breder maatschappelijk onbehagen over de samenleving. Dit verband is geïnterpreteerd vanuit de ‘verliezers van modernisering’-theorie, inclusief de toepassing van twee subtheorieën: relatieve deprivatie en anomie. Er is een secundaire data-analyse uitgevoerd met cross-sectionele data voor Nederland uit ronde 10 van de *European Social Survey*.

Uit het onderzoek blijkt dat individuen met een negatievere houding tegenover digitalisering ook meer maatschappelijk onbehagen ervaren over de samenleving. Dit verband wordt gedeeltelijk gemedieerd door anomie. Het sterkere onbehagen door digitalisering wordt gedeeltelijk verklaard door een sterker gevoel van onvoorspelbaarheid en wantrouwen jegens de samenleving. Daarentegen blijkt de negatieve digitale attitude niet verband te houden met digitale deprivatie, wat betekent dat digitaal gedepriveerde individuen niet noodzakelijkerwijs negatiever tegen digitalisering aankijken.

De bevindingen vullen de theorie rondom moderniseringsressentiment aan. Het onderzoek toont dat maatschappelijk onbehagen niet alleen wordt aangewakkerd door 'klassieke' moderniseringsprocessen, maar ook door de digitalisering van de Nederlandse samenleving. Binnen deze context is een belangrijke rol weggelegd voor anomie als verklaring voor sterker onbehagen. Deze context verschilt echter ook weer van andere moderniseringsprocessen, omdat de individuele positie in de huidige casus geen verklarende rol heeft voor de digitale houding. Afsluitend bevestigt dit onderzoek de toenemende maatschappelijke aandacht voor de schaduwzijden van digitalisering en geldt als startpunt voor verder onderzoek naar het perspectief van bezorgde burgers over digitalisering in Nederland.

Keywords: anomie, houding tegenover digitalisering, maatschappelijk onbehagen, moderniseringsressentiment

1 Inleiding

Het digitale domein wordt een steeds groter onderdeel binnen het dagelijks leven van mensen. In het proces van digitalisering wordt het sociale leven van individuen veranderd en opnieuw vormgegeven door digitale technologieën (Turel et al., 2021). Dit heeft grote impact op diverse terreinen van de samenleving, zoals werk, economie, politiek en wetenschap (Thomas, 2020). Dit heeft nieuwe mogelijkheden opgeleverd, zoals meer sociaal contact (Turel et al., 2021; Vermeij & Sitskoorn, 2021), betere toegang tot informatie (Vermeij & Sitskoorn, 2021), flexibelere werkstructuren en verhoogde productiviteit in organisaties (Palumbo & Cavallone, 2024).

Daarentegen kent deze ontwikkeling ook negatieve gevolgen. Onderzoek heeft directe negatieve effecten aangetoond zoals *technostress* (Cadieux et al., 2021; Schmidt et al., 2021), hogere werkdruk en vervaging van de balans tussen werk- en persoonlijk leven (Palumbo & Cavallone, 2024). Breder gezien zouden negatieve sentimenten kunnen ontstaan over digitale ontwikkelingen. Er zijn ongelijkheden ontstaan door de omarming van digitale technologie, ook wel aangeduid als *digital divides* (Matzat & Van Ingen, 2020; Van Dijk, 2006). Ongelijke mogelijkheden om technologie te benutten kunnen leiden tot vervreemding (Pirhonen et al., 2020). Dit kan worden veroorzaakt door bijvoorbeeld verlies van autonomie of verslechtering van solidariteit (Gimpel & Schmied, 2019). Deze digitale ongelijkheid zou uiteenlopende houdingen kunnen creëren tegenover het digitaliseringsproces en de rol die digitale technologie krijgt binnen de samenleving. Bij individuen die negatieve effecten van digitalisering ervaren kan ressentiment worden opgeroepen, oftewel een gevoel dat de samenleving verslechtert, evenals dat problemen of processen binnen die samenleving onbeheersbaar en oncontroleerbaar lijken (Steenvoorden, 2015; 2016). Dit kan worden versterkt door het alomvattende karakter dat technologie door de digitale transformatie krijgt voor het leven van individuen (Thomas, 2020). De Nederlandse samenleving transformeert in een omgeving die door digitale technologie beweeglijk, onzeker, ingewikkeld en dubbelzinnig wordt (Vermeij & Sitskoorn, 2021).

De digitalisering wordt daarmee geïnterpreteerd als moderniseringsproces. Eerder onderzoek naar moderniseringsressentimenten richt zich op het debat rondom de ‘verliezers van modernisering’. De ‘verliezers’ ervaren ontwrichting door moderniseringsprocessen als globalisering (Kriesi et al., 2006; Sandel, 2020). Ze ervaren onzekerheid en ressentiment (Rydgren, 2007), welke samenhangen met sociaal-politieke attitudes zoals stemvoorkeur voor populistische partijen (Sandel, 2020) en radicaal-rechtse partijen (Rydgren, 2007), en negatieve houdingen

tegenover de Europese Unie (Teney et al., 2014) en tegenover immigratie (Van der Brug & Van Spanje, 2009). Digitalisering kan evenzo resulteren in een scheidslijn tussen groepen die wel en niet profiteren van digitale technologie. Binnen de ‘verliezers van modernisering’-theorie wordt daarbij aandacht geschonken aan deprivatie en anomie, welke in de casus van digitalisering eveneens relevant lijken. Digitale deprivatie kan ontstaan vanwege een ongelijke mate waarin men toegang heeft tot digitale technologie (Matzat & Van Ingen, 2020), men digitale vaardigheden bezit (Van Dijk, 2006) of in hoeverre men dit kan omzetten in offline kansen of uitkomsten (Heponiemi et al., 2021). In Nederland is er vooral sprake van ongelijkheid in vaardigheden (De Bakker et al., 2025) en uitkomsten (Van Deursen & Helsper, 2015). Daarnaast is het digitaliseringsproces een agressieve en snel verlopende ‘revolutie’ (Turel et al., 2021), wat kan zorgen voor ervaren exclusie en eenzaamheid. Deze gevoelens kunnen ontstaan als men onvoldoende mee kan komen met de toenemende verwevenheid van digitale technologie in het dagelijks leven (Schlomann et al., 2020). Bovendien zorgt digitalisering voor veranderingen in bestaande sociale structuren en sociaal weefsel in Nederland. Wanneer individuen ervaren dat deze veranderingen leiden tot het verslechteren van hun sociale structuren, kan dit negatieve sentimenten oproepen (De Bakker et al., 2025).

Dit onderzoek verdiept zich verder in hoe digitalisering onbehagen opwekt over de samenleving. Het doel is daarmee tweeledig: ten eerste wordt het verband onderzocht tussen de houding tegenover digitalisering en maatschappelijk onbehagen over de Nederlandse samenleving, en ten tweede wordt onderzocht of dit kan worden begrepen vanuit de ‘verliezers van modernisering’-theorie. De insteek is zowel exploratief als verklarend, met de relatieve nieuwe toepassing tussen digitalisering en onbehagen, en een poging deze relatie verder uit te werken met bestaande theorie. De onderzoeksvraag luidt als volgt:

Wordt maatschappelijk onbehagen veroorzaakt door een negatieve houding tegenover digitalisering in Nederland, en, zo ja, kan dit worden verklaard door gevoelens van relatieve deprivatie en anomie?

Deze studie vult het bestaande onderzoek op twee punten aan. Onderzoek naar de effecten van het digitaliseringsproces heeft zich gericht op directe effecten van digitalisering op individuen, organisaties, economieën en samenlevingen (Turel et al., 2021). De relatief nieuwe relatie die in dit onderzoek centraal staat koppelt negatieve houdingen over digitalisering aan een breder

sentiment van maatschappelijk onbehagen. Dit geeft mogelijk nieuwe inzichten over hoe de houding tegenover digitale technologie verband houdt met het bredere beeld over de samenleving, net zoals bijvoorbeeld ook politieke, culturele en economische houdingen in relatie staan tot dit onbehagen. Daarnaast poogt het onderzoek deze relatie te plaatsen in het kader van de moderniseringstheorie. Het probeert daarmee met het perspectief van digitalisering een aanvulling te bieden op de contexten (e.g. globalisering, economische en culturele verandering, postindustrialisering) die de huidige theorie schetst bij moderniseringsressentimenten binnen westerse samenlevingen.

Verder kent dit onderzoek ook maatschappelijke relevantie. De Nederlandse overheid, bedrijven en andere maatschappelijke actoren zetten in op de digitalisering van hun beleid, werk en diensten. Bekende voorbeelden zijn de DigiD voor toegang tot persoonlijke informatie bij de overheid, internetbankieren bij banken en zorg op afstand binnen de gezondheidszorg. Digitale technologie biedt meer snelheid, efficiëntie en grotere verbondenheid. Tegelijkertijd betekent dit dat veel zaken nog uitsluitend online kunnen worden uitgevoerd. Ook in het ontwikkelde en gedigitaliseerde Nederland bestaat digitale ongelijkheid, waarbij welgestelden meer mogelijkheden halen uit digitale technologie dan minder bedeelden (De Bakker et al., 2025). Daarbij werkt digitalisering ‘als een trendversterker die bestaande ongelijkheden in de samenleving vergroot’ (De Bakker et al., 2025, p. 11; vgl. Helsper, 2012). Bovendien krijgen de zorgen onder burgers over digitale technologie steeds meer aandacht. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om algoritmen en kunstmatige intelligentie. Dit onderzoek gaat verder in op deze negatieve sentimenten over het gebruik van digitale middelen en in bredere zin op de maatschappelijke zorgen die individuen hebben over de positie van digitale technologie binnen de Nederlandse samenleving. Hiermee wordt ingespeeld op de maatschappelijke aandacht voor de negatieve kanten van digitalisering, als tegenhanger op het perspectief van voortschrijdende digitale vooruitgang.

Het vervolg van dit onderzoek bestaat uit vier delen. Eerst wordt de relatie tussen digitalisering en maatschappelijk onbehagen ingebed in theorie. In de methodologie worden de onderzoeksmethode en methodologische afwegingen uiteengezet, waarna in de resultatensectie de bevindingen worden besproken. Afsluitend volgt een conclusie, waarin de implicaties worden geschetst, en een discussie, waarin limitaties en aanbevelingen voor vervolgonderzoek worden besproken.

2 Theoretisch kader

In deze sectie wordt theoretisch geduid hoe digitalisering en maatschappelijk onbehagen met elkaar in verband staan. Eerst wordt het begrip maatschappelijk onbehagen uitgebreider belicht. In het tweede deel wordt dit onbehagen gekoppeld aan digitale houdingen en de ‘verliezers van modernisering’-theorie. Er wordt afgesloten met de conceptuele modellen.

2.1 Wat is maatschappelijk onbehagen?

Met maatschappelijk onbehagen wordt verwezen naar een negatief sentiment dat individuen ervaren over de samenleving waarin ze leven. Verschillende verwante theoretische benamingen worden gebruikt, zoals maatschappelijk ongenoegen of ontevredenheid (Steenvoorden, 2015), *Zeitgeist* (Van der Bles et al., 2015), en maatschappelijk pessimisme (Steenvoorden, 2016). In de kern wordt verwezen naar een algemene bezorgdheid over de samenleving die niet noodzakelijk gekoppeld is aan één specifiek probleem (Steenvoorden, 2015). Er wordt ervaren dat de samenleving achteruitgaat en dat die achteruitgang onomkeerbaar lijkt, wat gevoelens van machteloosheid geeft (Geurkink & Miltenburg, 2023). Bijvoorbeeld het gevoel dat de samenleving slechter af is door de omarming van digitale ontwikkelingen. Van der Bles et al. (2015) beschrijven dat dit ongenoegen vormgeeft aan hoe tegen specifieke maatschappelijke vraagstukken wordt aangekeken. Een ‘vooringenomen’ negatieve houding tegenover de samenleving beïnvloedt de houding tegenover specifieke maatschappelijke vraagstukken (Van der Bles et al., 2015). Individen kunnen bijvoorbeeld ervaren dat door digitalisering sociale interacties verzwakken of informatie minder betrouwbaar wordt. Het gevoel over de gehele samenleving functioneert als interpretatiekader voor de duiding van maatschappelijke gebeurtenissen (Gootjes, 2023). Hieruit concluderend wordt in dit onderzoek maatschappelijk onbehagen als volgt geconceptualiseerd: een algemeen gevoel van bezorgdheid over de verslechterende staat van de samenleving (Geurkink & Miltenburg, 2023; Gootjes, 2023; Steenvoorden, 2015; 2016; Tiemeijer & Keizer, 2023; Van der Bles et al., 2015).

2.2 Maatschappelijk onbehagen over digitalisering als moderniseringsressentiment

Via het proces van digitalisering vormen digitale technologieën een steeds grotere component binnen het sociale en private leven van individuen (Turel et al., 2021). Het beïnvloedt de manier waarop ze waarnemen en handelen. In het dagelijks leven is dit bijvoorbeeld zichtbaar in het

gebruik van smartphones en sociale media (Turel et al., 2021). Anderzijds zijn in het werkdomein IT-systemen en clouddiensten cruciaal geworden. Om te benadrukken: in 2023 lag het aandeel van de Nederlandse bevolking vanaf 12 jaar dat dagelijks online bezig is op 95 procent (CBS, 2025). Bestaand onderzoek wijst op *digital divides*, oftewel ongelijkheden die ontstaan door de omarming van digitale technologie (Matzat & Van Ingen, 2020; Van Dijk, 2006). Logischerwijs leiden deze ongelijkheden tot verschillende houdingen tegenover digitalisering. Een sterkere digitale positie wordt vaak verbonden aan onder andere een jongere leeftijd, theoretisch opleidingsniveau en hogere sociaaleconomische status (Matzat & Van Ingen, 2020). Deze groepen kunnen digitale technologie goed aanwenden, wat ertoe zal leiden dat ze de positieve effecten van deze technologie sterk inzien. Daarentegen kunnen ongelijke mogelijkheden om technologie te benutten gevoelens opwekken van verminderde controle op het eigen leven of vervreemding van de samenleving (Pirhonen et al., 2020). Dit is eveneens zichtbaar bij verschillende sociale groepen. Ouderen kunnen moeite hebben met de omarming van internet (Pirhonen et al., 2020). Een welbekend voorbeeld hiervan is bij internetbankieren. Veel jongeren hebben weer te maken met onzekerheid die wordt gevoed door permanente digitale ‘zichtbaarheid’. Daarnaast bestaan er verschillen in hoe internet wordt omgezet in kansen op bijvoorbeeld economisch, sociaal en politiek vlak. Deze zijn gedifferentieerd langs onder andere opleidingsniveau en inkomen (Van Deursen & Helsper, 2015). Dit illustreert dat de omarming van digitale technologie negatieve ervaringen kan geven bij verschillende groepen. Dit zou ertoe kunnen leiden dat individuen een negatief sentiment van afkeer of vervreemding gaan voelen tegenover digitale technologie.

De digitale transformatie krijgt een alomvattend karakter voor het leven van individuen (Thomas, 2020). De Nederlandse samenleving is steeds meer een ‘VUCA-wereld’ (Vermeij & Sitskoorn, 2021). Dit staat voor een samenleving waarin door digitalisering het leven beweeglijk (*Volatile*), onzeker (*Uncertain*), ingewikkeld (*Complex*) en dubbelzinnig (*Ambiguous*) wordt. Het wordt essentieel dat individuen adequaat omgaan met complexe en onzekere omstandigheden binnen een veranderende samenleving, maar niet alle individuen zijn hiertoe toegerust (Vermeij & Sitskoorn, 2021). Digitalisering wordt daarom geïnterpreteerd als moderniseringsproces dat uiteenlopende maatschappelijke sentimenten creëert. Dit wordt geduid met de ‘verliezers van modernisering’-theorie. Hierin wordt gesteld dat individuen ontwrichting ervaren door moderniseringsprocessen in westerse samenlevingen, zoals globalisering (Kriesi et al., 2006; Sandel, 2020) en postindustrialisering (Rydgren, 2007). Een “acceleratie van economische, sociale,

en culturele modernisering” (Betz, 1994, geciteerd in Rydgren, 2007, p. 248) zet de ‘winnaars’ en ‘verliezers’ van modernisering tegenover elkaar. De ‘winnaars’ ervaren dat hun kansen toenemen en staan positiever tegenover ontwikkelingen als de openstelling van nationale grenzen en kosmopolitische identiteiten (Teney et al., 2014). De ‘verliezers’ ervaren daarentegen onzekerheid en ressentiment (Rydgren, 2007), wat wordt opgeroepen door een (ervaren) achteruitgang van levenskansen (Teney et al., 2014) en economische als wel culturele status (Sandel, 2020). Deze groep ervaart dat de samenleving structureel verslechtert.

Digitalisering vormt een vergelijkbare belangrijke dimensie van ongelijkheid (Matzat & Van Ingen, 2020). Ongelijk gebruik van digitale technologie, in termen van vaardigheden en uitkomsten/mogelijkheden, heeft een direct effect op de levenskansen (Matzat & Van Ingen, 2020). Dit geldt des te meer in de moderne informatiesamenleving waarin informatie vaker het makkelijkst te verkrijgen is via internet, terwijl de ‘moderniseringsverliezers’ niet de digitale mogelijkheden op het gebied van bijvoorbeeld economie, politiek of gezondheid optimaal kunnen benutten (Van Deursen & Van Dijk, 2011). Op economisch vlak verdwijnt er door digitalisering werk in bijvoorbeeld productieprocessen en administratie (Sociaal-Economische Raad, z.d.). Een ander voorbeeld is zichtbaar op het bestuurlijk niveau: de Nederlandse overheid digitaliseert om haar functioneren te verbeteren, maar doordat niet alle overheidsorganen dezelfde aanpak hanteren leidt dit tot verminderde toegankelijkheid en contact met burgers (Raad van State, 2018). Er wordt verondersteld dat de houding van mensen tegenover digitalisering, hun kijk tegenover de gehele samenleving beïnvloedt. Geïnterpreteerd als moderniseringsproces krijgen digitale technologieën een toenemende grip op de Nederlandse samenleving, maar produceren deze ook ongelijkheid in de mate waarin ze worden omarmd. Bij individuen die ervaren dat hun positie verslechtert, ontstaat zo onbehagen over de richting waarin de samenleving zich beweegt. Dit resulteert in hypothese 1:

H₁: Er is een positieve relatie tussen een negatieve houding tegenover digitalisering en maatschappelijk onbehagen.

Om verder te onderzoeken hoe het verband tussen houdingen tegenover digitalisering en onbehagen adequaat kan worden begrepen vanuit de ‘verliezers van modernisering’-theorie, wordt deze opgedeeld in twee subtheorieën: relatieve deprivatie en anomie (Rydgren, 2007). De relevantie van beide subtheorieën voor de casus wordt besproken.

2.2.1 Relatieve deprivatie

Binnen het ‘verliezers van modernisering’-argument wordt ten eerste gewezen op relatieve deprivatie. Gevoelens van deprivatie worden veroorzaakt door vergelijkingen met het eigen verleden of met bepaalde andere groepen, wat frustratie en onzekerheid over toekomstige achteruitgang oproept (Rydgren, 2007). De ervaren deprivatie geeft het gevoel onrechtvaardig achtergesteld te zijn (Hartmann et al., 2022). Relatieve deprivatie wordt vaak benoemd in het verklaren van negatieve houdingen tegenover *out-groups* (Hartmann et al., 2022) en voorkeur voor radicaal-rechtse partijen (Rydgren, 2007). Veelvuldig wordt het concept besproken in economische termen, zoals economische situatie van het huishouden (Teney et al., 2014) of angst voor toekomstige economische achteruitgang (Rydgren, 2007). Het maatschappelijk onbehagen onder de ‘moderniseringsverliezers’ wordt aangewakkerd door economische ontwikkelingen zoals vrijhandel en automatisering, die hun economische positie inperken (Van der Waal et al., 2017).

Echter, het lijkt binnen de digitaliseringscasus relevanter om deprivatie te interpreteren in termen van digitale ongelijkheid. Deze digitale ongelijkheid kunnen individuen ervaren op drie niveaus. In het vroege stadium van het digitale tijdperk ontstond er ongelijke (fysieke) toegang tot digitale technologieën, bijvoorbeeld tot computers of internet (Matzat & Van Ingen, 2020). Later ontstond ongelijkheid in digitale vaardigheden (Van Dijk, 2006). Hierbij gaat het bijvoorbeeld om operationele internetvaardigheden die basisvaardigheden over het internetgebruik indiceren (zoals websites openen), of om informatievaardigheden waarmee informatie wordt vergaard (zoals evaluatie van informatiebronnen) (Van Deursen & Van Dijk, 2011). Bovendien is als derde gewezen op verschillen in de mate waarin individuen hun digitaal gebruik en vaardigheden kunnen omzetten in offline kansen (uitkomsten) (Heponiemi et al., 2021). Van Deursen en Helsper (2015) conceptualiseren deze offline uitkomsten op vijf gebieden: economisch, sociaal, politiek, institutioneel en onderwijs. Ter illustratie leidt op sociaal vlak een sterkere omarming van internet tot meer sociaal kapitaal en faciliteert internet op politiek gebied sterkere participatie. Hierbij blijkt dat groepen met hogere sociale status beter offline mogelijkheden genereren. Dit geldt ondanks het feit dat in Nederland het niveau van internettoegang en -gebruik erg hoog ligt (Van Deursen & Helsper, 2015).

In Nederland lijkt er geen sprake van ongelijke toegang, zoals eerder vermeld ligt het internetgebruik richting de 100 procent. Wel wordt gewezen op ongelijke verdelingen in digitale

vaardigheden (De Bakker et al., 2025) en offline uitkomsten (Van Deursen & Helsper, 2015). Hierbij blijkt dat er sprake is van een feedback-effect, waarbij individuen die hun digitale vaardigheden optimaal kunnen inzetten om kansen te benutten, deze ook weer kunnen inzetten om hun vaardigheden te verbeteren (Van Deursen & Helsper, 2015). Dit geldt niet voor groepen aan de andere kant van de verdeling. Een zwakkere digitale positie wordt verbonden aan een praktisch opleidingsniveau (Van Deursen & Van Dijk, 2011), hogere leeftijd en lagere sociale status (Van Deursen & Helsper, 2015). Deze groepen kunnen ervaren dat, terwijl digitale technologie sterker wordt omarmd én meer alomvattend wordt, hun positie juist verslechtert. Er wordt verwacht dat dit zich uit in een negatieve blik op digitale technologie. Hieruit vloeit hypothese 2 voort:

H₂: Er is een positieve relatie tussen de mate van digitale deprivatie en een negatieve houding tegenover digitalisering.

2.2.2 Anomie

De tweede subtheorie is anomie. Geïnspireerd op Durkheim en Srole vat anomie het “gevoel bedreigd te worden door de diversiteit en complexiteit van de culturele orde, die wordt ervaren als grillig, onvoorspelbaar, wanordelijk en betekenisloos” (De Koster & Van der Waal, 2014, p. 173). Modernisering, ofwel snelle sociaaleconomische en -culturele verandering, zorgt voor fragmentatie en individualisering. Hierdoor veranderen traditionele structuren en groepen die minder goed kunnen omgaan met nieuw ontstane diverse en complexe ordes, ervaren onzekerheid en ressentiment (Rydgren, 2007). Kenmerkend in Nederland is bijvoorbeeld de ontzuiling, waarmee traditionele sociale netwerken en sociaal weefsel onder verschillende sociale groepen afbrokkelden en waarna een sterk individualisme op basis van globalisering en kosmopolitisme de boventoon ging voeren.

Snelle maatschappelijke veranderingen vormen dus een basis voor anomie (Teymoori et al., 2016). Eerder onderzoek heeft digitalisering geduid als revolutie, omdat het agressief en snel verloopt, en grote impact heeft op bestaande maatschappelijke ordes (Turel et al., 2021). In het korte tijdsbestek van 35 jaar is digitale technologie een centrale en onmisbare component geworden in bijvoorbeeld werk, onderwijs en bestuur in Nederland. In toenemende mate zijn digitale technologieën verweven in het dagelijks leven, maar wanneer men onvoldoende hierin mee kan komen, leidt dit tot gevoelens van exclusie en eenzaamheid (Schlomann et al., 2020). Dit

duidt erop dat digitalisering als maatschappelijke verandering een basis vormt voor anomie. Daarbij komt dat in het *corresponding fields model* wordt gesteld dat er sterke verbinding is tussen sociale ongelijkheid op een bepaald vlak en digitale ongelijkheid op hetzelfde vlak (Helsper, 2012). Een ongelijke verdeling van bronnen in de offline sfeer vertaalt zich in vergelijkbare ongelijkheid online. Dit geldt ook weer andersom (Helsper, 2012; Heponiemi et al., 2021). Als personen bijvoorbeeld op economisch vlak over minder bronnen beschikken, houdt dit verband met zwakkere economische digitale uitkomsten (zoals het vinden van betere banen via internet) (Van Deursen & Helsper, 2015). Dit illustreert dat de ongelijkheid en onzekerheid die groepen ervaren door hun digitale positie zich zowel online als offline manifesteert. Hierbij opgeteld geldt het alomvattende karakter van digitalisering in Nederland, waarbij digitale technologie nagenoeg onontkoombaar aanwezig is. Digitaal sterke groepen zullen mee kunnen varen op deze ontwikkeling, maar bij individuen die niet adequaat mee kunnen met deze nieuwe digitale orde kan het gevoel ontstaan dat de samenleving onvoorspelbaar wordt en structureel verslechtert. Dit zou kunnen gelden voor onder andere praktisch opgeleiden en ouderen. Zowel praktisch opgeleiden (Van Deursen & Van Dijk, 2011) als ouderen (Van Deursen & Helsper, 2015) kunnen een zwakkere digitale positie hebben. De onzekerheid en ervaren uitsluiting die worden opgewekt door de digitale samenleving vertaalt zich in een groter ongenoegen met de staat van die samenleving. Anomie grijpt weer aan het gevoel dat de sociale en politieke omstandigheden binnen de samenleving afbrokkelen (Teymoori et al., 2016). Het gevoel van anomie door een negatiever beeld over de omarming van digitale technologie, versterkt daarmee het beeld van een samenleving die structureel lijkt te verslechteren.

Er wordt dus verondersteld dat er gevoelens van anomie ontstaan bij individuen die door een zwakkere digitale positie vooral de negatieve kanten van digitalisering inzien. Deze anomie resulteert in een groter onbehagen over de Nederlandse samenleving. Dit is verwoord in hypothese 3:

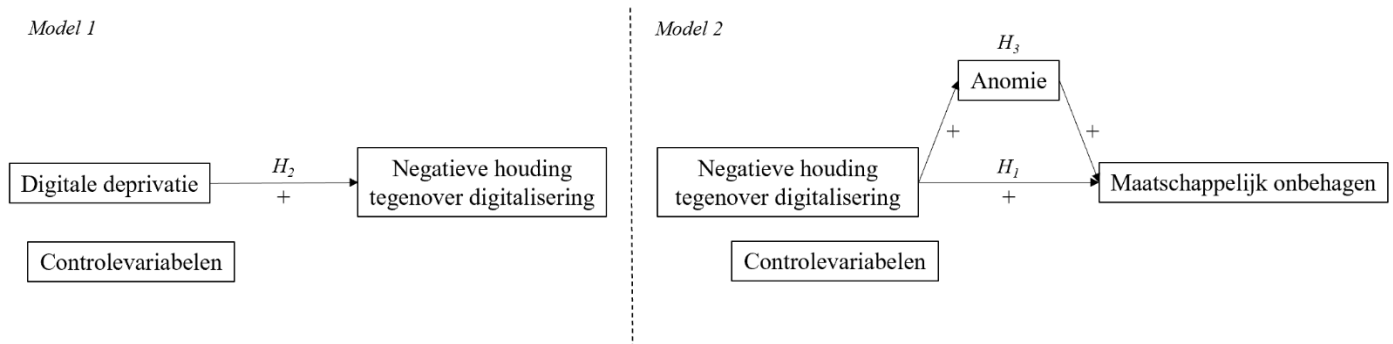
H₃: De positieve relatie tussen een negatieve houding tegenover digitalisering en maatschappelijk onbehagen wordt gedeeltelijk verklaard door een sterker gevoel van anomie.

2.3 Conceptuele modellen

Concluderend wordt verondersteld dat digitale ontwikkelingen moderniseringsressentiment kunnen oproepen bij individuen, waarbij een negatievere blik tegenover digitalisering het maatschappelijk onbehagen versterkt. Dit is getheoretiseerd vanuit het ‘verliezers van modernisering’-argument, met twee subtheorieën. Omdat er geen sprake is van een ketenrelatie, worden deze twee subtheorieën in een apart conceptueel model weergegeven. Dit resulteert in de twee conceptuele modellen in figuur 1. In model 1 staat de veronderstelde relatie tussen een negatieve houding tegenover digitalisering en digitale deprivatie (hypothese 2). In model 2 staat het verband uit hypothese 1 en de veronderstelde mediatie van anomie uit hypothese 3. Alle relaties worden gecontroleerd voor de controlevariabelen die worden besproken in de methodologie.

Figuur 2.1

Twee conceptuele modellen

Noot.

Model 1: de veronderstelde relatie tussen digitale deprivatie en een negatieve houding tegenover digitalisering.

Model 2: de veronderstelde relatie tussen een negatieve houding tegenover digitalisering en maatschappelijk onbehagen, gemedieerd door anomie.

3 Methodologie

De theoretische verwachtingen worden empirisch onderzocht met een secundaire data-analyse. Hiervoor worden data van de *European Social Survey* (ESS) gebruikt. Er volgt nu een bespreking van het onderzoeksdesign en de methodologische afwegingen.

3.1 Data

De geanalyseerde data zijn afkomstig van ronde 10 van de ESS uit 2023 (*integrated file*, editie 3.2) (ESS ERIC, 2023). Dit betreft een cross-sectioneel onderzoek in 31 landen. De data uit Nederland zijn verzameld met een *equal-probability stratified simple random sample* (onder personen vanaf 15 jaar), met een antwoordpercentage van 35,7 procent. Deze data zijn verzameld door I&O Research in opdracht van de ESS, in de periode van oktober 2021 tot en met april 2022 (ESS ERIC, 2022). De dataset bevat in totaal 37611 respondenten, met daarbinnen 1470 Nederlandse respondenten. Met de analytische steekproef is dit aantal kleiner geworden tot 1234 respondenten.

3.2 Operationalisering

Het verband voortkomend uit hypothese 1 bestaat uit houding tegenover digitalisering en maatschappelijk onbehagen. In eerder onderzoek met de ESS10-ronde is een aantal items gebruikt om houdingen tegenover digitale communicatie te meten, waarbij een distinctie werd gemaakt tussen items voor digitaal optimisme en scepticisme (Tsouparopoulou et al., 2025). Aangezien de theoretische focus ligt op hoe negatievere houdingen tegenover digitale technologie kunnen leiden tot sterker onbehagen, was het logischer om de houding tegenover digitalisering in negatieve zin te vatten met digitaal scepticisme. De items bestonden uit: online/mobiele communicatie stelt mensen bloot aan desinformatie; online/mobiele communicatie ondermijnt persoonlijke privacy; en online/mobiele communicatie zorgt ervoor dat het werk- en privéleven elkaar onderbreken (Tsouparopoulou et al., 2025). Daarentegen waren de methodologische vraagtekens te sterk om de items te combineren. Volgens de factoranalyse (Principal Component Analysis) behoren de items wel tot één dimensie (Eigenwaarde=1,60 met 53,46 procent verklaarde variantie), maar de Cronbach's Alfa is met 0,55 te laag. De interne consistentie van de schaal is te laag. Daarom is gekozen voor een enkele meting: online/mobiele communicatie ondermijnt persoonlijke privacy. Het is evident dat dit item geen perfecte meting vormt van het theoretisch construct. Het is immers

moeilijk om een houding tegenover het gehele digitaliseringsproces te meten in een enkele indicator. Daarentegen biedt dit item wel een houding tegenover een onderwerp dat aan de kern raakt van digitalisering en waarmee de meeste individuen te maken hebben in hun dagelijks gebruik van digitale technologie. Daarmee wordt aangenomen dat de houding tegenover dit onderwerp exemplarisch is voor de bredere houding tegenover digitalisering. Het item is gemeten op een Likertschaal van 0 (helemaal niet) tot 10 (helemaal), waarbij een hogere waarde staat voor een negatievere houding tegenover digitalisering.

Maatschappelijk onbehagen is gemeten op een schaal van zes items. Deze gaan in op het gevoel over zowel de algemene staat als een aantal specifieke terreinen van de samenleving. Hoewel maatschappelijk onbehagen eerder is getheoretiseerd als algemene bezorgdheid over de samenleving, wordt deze door andere auteurs ook geconceptualiseerd in dimensies (zie Steenvoorden, 2015). Daarnaast is gebleken dat onbehagen functioneert als interpretatiekader voor specifiekere maatschappelijke vraagstukken (Gootjes, 2023; Van der Bles et al., 2015), waarmee kan worden verondersteld dat onbehagen zich bij zowel algemene als specifieke items manifesteert. Een derde reden voor een specifiekere meting is om mogelijke overlap of multicollineariteit te voorkomen met het concept van anomie, dat ook teruggrijpt op een negatieve blik op de onzekere moderne samenleving (Achterberg et al., 2015; Teymoori et al., 2016). De volgende items zijn gebruikt:

- Hoe tevreden met het leven als geheel
- Hoe tevreden met de huidige staat van de economie in het land
- Hoe tevreden met de nationale regering
- Hoe tevreden met de manier waarop de democratie werkt in het land
- De staat van het onderwijs in het land tegenwoordig
- De staat van de gezondheidszorg in het land tegenwoordig

Deze items laden op één dimensie met een Eigenwaarde van 2,68 en 44,59 procent verklaarde variantie. Ook het Cattell-criterium van de *screeplot* geeft één dimensie weer. De items laden redelijk op deze dimensie, variërend van 0,53 tot 0,74. De items zijn gecombineerd in een gemiddelde-schaal (alle items beantwoord) met sterke betrouwbaarheid door een Cronbach's Alfa van 0,75. Het eerste item (hoe tevreden met het leven als geheel) laadt het minst goed bij de factoranalyse (0,53). Daarentegen vertegenwoordigt dit item theoretisch gezien wel het algemene

gevoel van (on)tevredenheid dat aan de kern raakt van maatschappelijk onbehagen. Bovendien kan de Cronbach's Alfa niet worden verhoogd zonder dit item, waardoor is gekozen om deze te behouden. De itemwaarden zijn omgedraaid zodat deze lopen op een Likertschaal van 0 (extreem tevreden/goed) tot 10 (extreem ontevreden/slecht), waarmee een hogere score een sterker onbehagen vertegenwoordigt.

Daarbij functioneert anomie als mediator. Dit concept is gemeten met drie items: de meeste mensen zijn te vertrouwen of je kunt niet voorzichtig genoeg zijn; de meeste mensen proberen misbruik van je te maken of proberen eerlijk te zijn; en meestal zijn mensen behulpzaam of vooral bezig met zichzelf. Doorgaans worden deze items geoperationaliseerd om sociaal vertrouwen te meten (Zmerli & Newton, 2008). Binnen de dataset vormen deze items de best mogelijke meting. De items meten het vertrouwen dat individuen hebben in hun medemens en het samenleven met anderen. Binnen de digitale context gebruiken individuen elke dag digitale middelen en spenderen ze veel tijd online. Communicatie en activiteiten spelen zich steeds vaker af online in plaats van offline. Bovendien kan digitalisering gepaard gaan met individualisering (De Bakker et al., 2025). Digitale communicatie zorgt ervoor dat er minder sterke sociale banden (*strong ties*) bestaan en er meer zwakke banden (*weak ties*) komen. Ook zijn individuen via digitale technologie in grotere netwerken verbonden, maar komen door deze technologie ook toenemend in bubbels terecht. Dit soort ontwikkelingen hebben sterke impact op bestaande sociale structuren, waardoor individuen negatief kunnen reageren als deze worden aangetast (De Bakker et al., 2025). Hierdoor kan het gevoel ontstaan dat sociale verwevenheid afneemt of dat men meer bezig is met individueel belang dan het collectief. Verder meten de items een mate van scepticisme tegenover andere mensen of wantrouwen in hun behulpzame aard, waarbij een sterker wantrouwen kan duiden op een gevoel dat de samenleving niet te vertrouwen is en bedreigend aanvoelt. Tegelijkertijd moet worden onderkend dat de gebruikte schaal geen ideale meting vormt. Het gevoel van een negatief beeld over een niet te vertrouwen moderne samenleving wordt gevat, maar niet het deel van anomie dat meer ingaat op het negatieve beeld door te grote complexiteit of betekenisloosheid. De schaal wordt als *proxy* gebruikt voor anomie, maar zal dus meer gebruikt worden om te bekijken hoe groter onbehagen als gevolg van digitalisering verklaard kan worden door een sterker wantrouwen richting individuen en sociale relaties binnen de samenleving. Uit de factoranalyse is gebleken dat de items één onderliggende dimensie meten. Dit is bevestigd door een Eigenwaarde van 1,92 met 63,93 procent verklaarde variantie. De *scree plot* toont eveneens één dimensie. De items hebben

factorladingen $\geq 0,72$. De Cronbach's Alfa van de schaal is 0,71 en toont dus goede betrouwbaarheid. De items in de resulterende gemiddelde-schaal (alle items beantwoord) zijn gemeten op een Likertschaal van 0 tot 10. De waarden zijn omgedraaid zodat een hogere score sterker anomie vertegenwoordigt.

Digitale deprivatie is gemeten met drie items. In Nederland is er vooral sprake van digitale ongelijkheid op het gebied van vaardigheden en uitkomsten. Idealiter zouden daarom beide worden gemeten om digitale deprivatie te vatten, maar door databeschikbaarheid zijn alleen digitale vaardigheden gemeten. De items zijn: hoe vertrouwd met voorkeursinstellingen; hoe vertrouwd met geavanceerd zoeken; en hoe vertrouwd met pdf. Deze gaan in op de mate van vaardigheid/vertrouwdheid met digitale hulpmiddelen (Tsouparopoulou et al., 2025). Ze meten de meest fundamentele basisvaardigheden om digitale middelen te gebruiken. Er wordt daarmee verondersteld dat wanneer men deze niet of onvoldoende bezit, men beperkingen ervaart in het gebruik van digitale technologie en dus een meer gedepriveerde positie inneemt. De items behoren volgens de factoranalyse tot één dimensie met een Eigenwaarde van 2,43 en 81,14 procent verklaarde variantie. De *scree plot* toont eveneens één dimensie. De items laden sterk op deze dimensie met factorladingen $\geq 0,87$. De betrouwbaarheid van de resulterende gemiddelde-schaal (alle items beantwoord) is zeer sterk met een Cronbach's Alfa van 0,88. De itemwaarden zijn omgedraaid zodat deze zijn gemeten op een Likertschaal van 1 (volledig vertrouwd) tot 5 (totaal niet vertrouwd) en een hogere waarde meer digitale deprivatie betekent.

3.3 Controlevariabelen

Er is een aantal controlevariabelen toegevoegd waarvan wordt verondersteld dat deze invloed hebben op de onderzochte verbanden. Ten eerste is gecontroleerd voor opleidingsniveau. Opleidingsniveau heeft een sterke onderliggende rol in de theorie. In de algemene 'verliezers van modernisering'-theorie is er sprake van een opleidingsscheidslijn, waarbij is gebleken dat theoretisch geschoolden vaak als 'moderniseringswinnaars' de voordelen van moderniseringsprocessen ervaren terwijl praktisch geschoolden hun positie zien verslechteren. Daarnaast ervaren praktisch geschoolden meer maatschappelijk onbehagen dan theoretisch geschoolden (Van der Waal et al., 2017). Ook binnen de *digital divides* hebben praktisch geschoolden een zwakkere digitale positie (Van Deursen & Helsper, 2015; Van Deursen & Van Dijk, 2011). Het onderzoeksdoel is om de relatief nieuwe relatie tussen digitalisering en onbehagen

te bestuderen, en te onderzoeken in hoeverre dit kan worden geïnterpreteerd vanuit het ‘verliezers van modernisering’-argument. Opleidingsniveau krijgt dus in dit onderzoek (nog) geen voorspellende rol. Aangezien opleidingsniveau wel ten grondslag ligt aan alle verbanden, krijgt deze een rol als controlevariabele zodat deze wel aanwezig is in elke regressieanalyse. Opleidingsniveau is gemeten in het aantal voltooide opleidingsjaren.

Ten tweede is gecontroleerd voor internetgebruik. Deze variabele komt voort uit de eerste *digital divide* waarin ongelijke digitale toegang centraal staat (Matzat & Van Ingen, 2020). Gezien het hoge internetgebruik in Nederland wordt er niet veel variatie verwacht in deze variabele. Het internetgebruik is gemeten in het aantal minuten op een gemiddelde dag.

Als derde is gecontroleerd voor leeftijd. Eerder onderzoek toont dat leeftijd zowel verbonden is aan digitalisering (Pirhonen et al., 2020) als aan maatschappelijk onbehagen (Steenvoorden, 2016). Leeftijd is gemeten in jaren.

Als vierde is gender een controlevariabele. Geurkink & Miltenburg (2023) tonen een licht genderverschil in maatschappelijk onbehagen in Nederland, waarbij mannen minder onbehagen ervaren dan vrouwen. Steenvoorden (2015) vond daarentegen geen significant verschil in haar Nederlandse steekproef. De resultaten van genderverschillen in onbehagen zijn dus niet eenduidig. Wel zijn er ook aanwijzingen voor genderongelijkheden met betrekking tot het digitale domein (Robinson et al., 2015). Het is dus interessant om te bekijken in hoeverre er wel genderverschillen in onbehagen bestaan als deze worden verbonden met digitalisering. Gender is geoperationaliseerd als dichotome variabele met categorieën man (0) en vrouw (1).

Als laatste is politiek vertrouwen meegenomen, want dit concept is verbonden met maatschappelijk onbehagen (Steenvoorden, 2015). Politiek vertrouwen is gemeten met een aantal items dat vaker wordt gebruikt voor dit concept bij analyses van ESS-data (zie bijvoorbeeld: Chevalier, 2019). De schaal bestaat uit vijf items, waarin het vertrouwen is gemeten in het nationaal parlement, het rechtssysteem, de politie, politici, en politieke partijen. De data bevatten ook twee items die het vertrouwen meten in het Europees Parlement en de Verenigde Naties, maar deze zijn niet meegenomen vanwege de focus op de Nederlandse context. Deze variabele is toegevoegd omdat het politiek vertrouwen in veel gevallen wordt gebruikt als graadmeter van het vertrouwen dat individuen in hun samenleving en maatschappelijke instituties hebben. Dit is nauw verbonden met het gevoel van maatschappelijk onbehagen, waardoor controle noodzakelijk is om overlap met deze afhankelijke variabele op te vangen. De items zijn gecombineerd in een

gemiddelde-schaal (alle items beantwoord) gemeten van 0 (totaal geen vertrouwen) tot 10 (volledig vertrouwen). De schaal kent hoge betrouwbaarheid met een Cronbach's Alfa van 0,86.

3.4 Onderzoeksdesign

De onderzoeksstrategie behelst een secundaire data-analyse. Om de hypothesen te testen worden multivariate lineaire regressieanalyses uitgevoerd met SPSS, waarin meerdere onafhankelijke variabelen worden gebruikt om een afhankelijke variabele te voorspellen (Field, 2018). Een sterk voordeel aan een secundaire data-analyse, en in het bijzonder met ESS-data, is de mogelijkheid analyses uit te voeren op een grote representatieve steekproef. De ESS hanteert sterke methoden om steekproeven te verzamelen. Dit waarborgt goede externe validiteit. Veel items in de dataset zijn daarnaast uitgebreid gestandaardiseerd en zijn in meerdere datarondes gemeten, waardoor ze sterke betrouwbaarheid genieten. Een nadeel is daarentegen dat de data niet voor de onderzoeksdoelen van dit onderzoek zijn verzameld. Dit heeft met name zijn weerslag op de operationalisering, waarbij een aantal metingen niet vlekkeloos aansluit op de theoretische constructen. Dit vermindert de construct validiteit, alsook de kracht waarmee met de statistische resultaten theoretische claims kunnen worden onderbouwd.

Het theoretisch kader heeft geresulteerd in twee conceptuele modellen. Er zijn daarom twee aparte analyses uitgevoerd. In de eerste analyse is het verband tussen digitale deprivatie en een negatieve houding tegenover digitalisering onderzocht (hypothese 2). De tweede analyse bevat twee delen. In het eerste deel is het verband tussen een negatieve houding tegenover digitalisering en maatschappelijk onbehagen getest (hypothese 1). In het tweede deel is anomie toegevoegd aan het model om te onderzoeken of er sprake is van mediatie (hypothese 3). Hiervoor wordt het PROCESS-instrument gebruikt, waarmee de mediatie in één stap kan worden uitgevoerd en de directe en indirecte effecten zichtbaar worden (Hayes, 2012). In alle modellen zijn de controlevariabelen toegevoegd.

3.5 Ethiek en privacy

Er is gebruik gemaakt van secundaire data en deze data zijn al geanonimiseerd voordat deze beschikbaar zijn gemaakt door de ESS. De dataset, analyses en uitkomsten zijn alleen toegankelijk voor de onderzoeker en de scriptiebegeleider. Als uitzondering hierop zijn enkele analyses en uitkomsten besproken met medestudenten uit de scriptiegroep tijdens de scriptiebijeenkomsten,

met als doel peerfeedback en consultatie. De data en analyses worden offline bewaard op de computer van de onderzoeker, evenals op een offline externe back-up. Deze gegevens worden bewaard totdat het scriptieonderzoek officieel is beoordeeld en afgesloten.

4 Resultaten

4.1 Steekproef

De analytische steekproef bevat 1234 respondenten. De beschrijvende statistieken staan in tabel 4.1. Er bevinden zich iets meer mannen dan vrouwen in de steekproef, met 628 mannen tegenover 606 vrouwen. Gemiddeld heeft men 15 opleidingsjaren voltooid, waarbij de meeste respondenten 14, 16 of 18 jaren onderwijs hebben gevolgd. Deze variabele is zo goed als normaal verdeeld ($M=15,38$; $Mdn=15,00$). De gemiddelde leeftijd is 47 jaar, met een grote spreiding variërend van 16 tot 90 jaar oud ($SD=17,54$). Daarnaast gebruikt men dagelijks gemiddeld bijna 307 minuten het internet, wat neerkomt op iets meer dan vijf uur per dag. Het internetgebruik varieert zeer sterk, met als minimum 0 minuten en maximum 24 uur per dag ($SD=219,45$).

Met betrekking tot de kernvariabelen scoren respondenten gemiddeld 7,18 op de 11-puntschaal van een negatieve houding tegenover digitalisering, wat betekent dat zij een meer negatieve houding hebben ten opzichte van het midden van de schaal. Het tegenovergestelde geldt voor digitale deprivatie, waarbij respondenten gemiddeld net iets beneden het midden van de 5-puntschaal scoren ($M=2,24$). Daarnaast scoort men op de 11-puntschalen van anomie en maatschappelijk onbehagen gemiddeld respectievelijk 3,57 en 3,52. Het is daarmee logisch dat de gemiddelde score voor politiek vertrouwen ligt op 6,14 (op een 11-puntschaal), want deze variabele is zoals later blijkt negatief gecorreleerd met anomie en maatschappelijk onbehagen.

De spreiding van deze variabelen is niet erg groot, want de standaarddeviaties liggen tussen de 1 en 2 op een 11-puntschaal. Voor digitale deprivatie is de standaarddeviatie 0,97 op een 5-puntschaal. Alle variabelen zijn ook redelijk goed normaal verdeeld. Dit is met name belangrijk voor de afhankelijke variabelen negatieve houding digitalisering in analyse 1 ($M=7,18$; $Mdn=7,00$) en maatschappelijk onbehagen in analyse 2 ($M=3,52$; $Mdn=3,33$).

Tabel 4.1*Beschrijvende statistieken per variabele (N=1234)*

	Bereik	Gemiddelde	Mediaan	Standaard-deviatie	Cronbach's Alfa
<i>Kernvariabelen</i>					
Digitale deprivatie	1,00-5,00	2,24	2,00	0,97	0,88
Negatieve houding digitalisering	0,00-10,00	7,18	7,00	1,88	
Anomie	0,00-10,00	3,57	3,33	1,32	0,71
Maatschappelijk onbehagen	0,00-8,83	3,52	3,33	1,16	0,75
<i>Controle-variabelen</i>					
Opleidingsjaren voltooid	0-31	15,38	15,00	3,81	
Internetgebruik	0-1440	306,56	240,00	219,45	
Leeftijd	16-90	47,01	48,00	17,54	
Gender (vrouw=1)	0,00-1,00	0,49	0,00	0,50	
Politiek vertrouwen	0,00-10,00	6,14	6,40	1,46	0,86

4.2 Correlaties

In tabel 4.2 staan de correlatieverbanden tussen de kernvariabelen en politiek vertrouwen. De laatste is toegevoegd omdat uit de theorie is gebleken dat deze mogelijk sterk verbonden is met afhankelijke variabele maatschappelijk onbehagen (Steenvoorden, 2015). Aangezien alle variabelen zijn gemeten op een ordinale schaal, is er gekeken naar de Spearman correlatie. Allereerst bestaat er geen significante correlatie tussen digitale deprivatie en negatieve houding tegenover digitalisering ($r_s = -0,008$; $p = 0,775$). De richting van het verband is negatief en dus anders dan verwacht, maar het verband is zeer klein. Toch is dit een interessante pre-meting aangezien een positief significant verband wordt verwacht met hypothese 2.

Ten tweede is er een positieve maar zeer zwakke correlatie tussen negatieve houding tegenover digitalisering en maatschappelijk onbehagen ($r_s = 0,112$; $p < 0,001$). Gemiddeld ervaren respondenten met een negatievere houding tegenover digitalisering iets meer onbehagen. Het

verband is ook hier niet sterk, maar de positieve richting is wel in lijn met de theoretische verwachting. Dit geeft een eerste indicatie voor hypothese 1.

Negatieve houding tegenover digitalisering en anomie zijn positief en zeer zwak gecorreleerd met $r_s=0,082$ ($p=0,004$). Bovendien is anomie positief, zwak en significant gecorreleerd aan maatschappelijk onbehagen ($r_s=0,319$; $p<0,001$). Deze resultaten zijn in lijn met de verwachte mediatie van hypothese 3. De correlatie tussen anomie en maatschappelijk onbehagen toont dat er enige overlap bestaat tussen deze variabelen, wat theoretisch verklaard kan worden door het feit dat beide concepten ingaan op het waargenomen subjectieve beeld van een verslechterende samenleving (Bornand & Klein, 2022). De correlatie is echter niet overmatig sterk.

Politiek vertrouwen is significant gecorreleerd aan anomie, maatschappelijk onbehagen en digitale deprivatie. Er is een sterke negatieve correlatie tussen politiek vertrouwen en onbehagen ($r_s=-0,646$; $p<0,001$), dus gemiddeld ervaren respondenten met een hoger politiek vertrouwen aanzienlijk minder onbehagen. Hetzelfde verband geldt voor politiek vertrouwen en anomie, maar hier is de correlatie minder sterk met $r_s=-0,375$ ($p<0,001$). Dit betekent dat er een enige overlap bestaat in hoe de respondenten de items van de schalen van anomie, maatschappelijk onbehagen en politiek vertrouwen hebben beantwoord. Verderop in deze resultatensectie is daarom een check op multicollineariteit uitgevoerd. Politiek vertrouwen is als laatste negatief en significant gecorreleerd aan digitale deprivatie, maar dit verband is zeer zwak ($r_s=-0,098$; $p<0,001$). De overige correlaties zijn zeer zwak en niet significant.

Tabel 4.2*Spearman correlatie tussen de kernvariabelen inclusief politiek vertrouwen*

	1	2	3	4	5
1. Digitale deprivatie	–				
2. Negatieve houding digitalisering	-0,008	–			
3. Anomie	0,043	0,082	–		
4. Maatschap- pelijk onbehagen	0,006	0,112	0,319	–	
5. Politiek vertrouwen	-0,098	-0,051	-0,375	-0,646	–

Noot. Dikgedrukte correlaties zijn significant op $p < 0,05$.

4.3 Aannames lineaire regressie

De uitvoering van multivariate lineaire regressie berust op een aantal aannames, die zijn gecontroleerd voordat de analyses zijn uitgevoerd. Ten eerste moet er sprake zijn van een lineair verband tussen de onafhankelijke en afhankelijke variabelen (Field, 2018). Uit de *scatter plots* is gebleken dat dit het geval is. Daarbij zijn er geen *outliers* bij alle kern- en controlevariabelen. Met betrekking tot missende waarden moeten respondenten bij de schaalvariabelen alle items hebben beantwoord om een schaalwaarde te krijgen, dus respondenten met missende antwoorden op deze items zijn uitgesloten. Verder zijn alleen respondenten met standaard non-response antwoorden (geen antwoord, weet niet, etc.) uitgesloten. Ook is er geen sprake van multicollineariteit, waarbij onafhankelijke variabelen te sterk met elkaar correleren (Field, 2018). Bij elke regressieanalyse zijn *collinearity diagnostics* uitgevoerd. Hieruit resulteren VIF-waarden tussen 1 en 1,5. Deze liggen beneden grenswaarde 8, dus er bestaat geen multicollineariteit en de onafhankelijke variabelen worden niet gecentreerd. Ten vijfde worden de variabelen die zijn gemeten op een schaal (ordinaal meetniveau) beschouwd als continue variabelen in de regressieanalyses. Als laatste is de analyse uitgevoerd met een willekeurige steekproef (de *equal-probability stratified simple random sample*). Dit is noodzakelijk om de resultaten te kunnen generaliseren naar de Nederlandse populatie.

4.4 Analyse 1: digitale deprivatie

De theoretische verwachtingen hebben geresulteerd in twee aparte conceptuele modellen (figuur 1). In de analyse is deze structuur gevolgd, dus wordt eerst hypothese 2 besproken. In deze eerste analyse is het verband tussen digitale deprivatie en een negatieve houding tegenover digitalisering onderzocht. In de hypothese werd verondersteld dat een zwakkere digitale positie verband houdt met een negatievere blik op digitale technologie. In de binaire regressie zonder controlevariabelen is er geen significant verband tussen digitale deprivatie en negatieve houding tegenover digitalisering ($b=0,043$; $p=0,439$). Als de controlevariabelen worden toegevoegd aan het regressiemodel (zichtbaar in tabel 4.3) wordt dit effect iets sterker, maar blijft insignificant ($b=0,063$; $p=0,297$). Binnen de steekproef is er dus sprake van lichte onderschatting (negatieve *confounding*), waarbij het verband iets groter is als wordt gecontroleerd voor opleidingsniveau, leeftijd, gender en politiek vertrouwen. De richting van het verband is in lijn met de verwachtingen. Dit blijft echter gebonden aan de steekproef, dus er kan niet worden aangenomen voor de Nederlandse populatie dat er een positief verband is tussen digitale deprivatie en een negatieve houding tegenover digitalisering. De verklaarde variantie van het multivariate model is 0,7 procent. Uit de bijbehorende *analysis of variance* (ANOVA) en F-toets resulteert echter een insignificant resultaat: $R^2=0,007$; $F(5;1228)=1,779$, $p=0,114$. Dit betekent dat het model met digitale deprivatie en controlevariabelen geen variantie verklaart in een negatieve houding tegenover digitalisering. Naast het feit dat de coëfficiënten al niet significant zijn, kunnen de resultaten uit de regressieanalyse vanwege deze gefaalde assumptie nu niet betrouwbaar worden geduid.

Daarnaast is gebleken dat internetgebruik mogelijk een verstorende rol heeft. In het multivariate model met de kern- en controlevariabelen is het effect van internetgebruik heel klein en insignificant met $b=0,000$ ($p=0,191$). Een mogelijke oorzaak is de vraagstelling van dit item, waarbij respondenten zelf het aantal minuten hebben ingevuld dat zij per dag internet gebruiken. Zoals is vermeld in tabel 4.1 heeft de variabele daardoor een zeer groot bereik met respondenten die meer dan 12 uur per dag internet gebruiken. Hoewel dit op het eerste oog onrealistisch lijkt, heeft een beduidend aantal respondenten (31) dit ingevuld waardoor zij niet als *outlier* konden worden uitgesloten. Er is daarom met terugwerkende kracht besloten om internetgebruik weg te laten uit alle regressieanalyses, om te voorkomen dat andere regressiecoëfficiënten worden vervormd door de aanwezigheid van deze variabele.

De controlevariabelen hebben net als digitale deprivatie geen beduidend effect op de afhankelijke variabele, maar twee resultaten vallen op. Leeftijd heeft een significant negatief effect op negatieve houding tegenover digitalisering, gecontroleerd voor de andere variabelen ($b=-0,007$; $p=0,018$). Er wordt dus aangenomen dat oudere individuen in Nederland een minder negatieve houding hebben tegenover digitalisering, maar het effect is zeer klein. Dit effect is deels onverwacht omdat de theorie ouderen een zwakkere digitale positie toeschrijft (Van Deursen & Helsper, 2015). Daarentegen zou ook kunnen worden gesteld dat men minder te maken krijgt met digitale technologie als de leeftijd toeneemt. Daarnaast heeft opleidingsniveau, tegengesteld aan de verwachtingen, geen significant effect op negatieve houding tegenover digitalisering ($b=-0,010$; $p=0,518$), onder controle van de andere variabelen. De negatieve richting van het effect in de steekproef is wel zoals verwacht, want hier werd gesteld dat theoretisch geschoolden een sterkere digitale positie vergaren en daarom minder negatief staan tegenover digitalisering. Dit kan echter niet worden aangenomen voor de populatie.

Uit deze analyse wordt afgeleid dat hypothese 2 moet worden verworpen. Er is geen bewijs gevonden voor de stelling dat sterkere digitale deprivatie samenhangt met een negatievere houding tegenover digitalisering in de Nederlandse populatie. Het hebben van minder digitale vaardigheden leidt niet tot een sterkere afkeuring voor digitale technologie. In dit onderzoek zijn de positie die men vergaart binnen en de attitude die men heeft over het digitale domein dus niet verbonden. Bovendien blijkt dat niet alle kenmerken die verbonden zijn aan een zwakkere digitale positie, noodzakelijkerwijs ook verbonden zijn aan een negatievere blik op digitalisering. Er is enkel een effect gevonden voor leeftijd, terwijl er geen bewijs is gevonden voor opleidingsniveau, gender en politiek vertrouwen.

Tabel 4.3*Lineaire regressie ter voorspelling van negatieve houding digitalisering (N=1234)*

	b	SE	β	p-waarde
Constante	7,873	0,379		<0,001
Digitale deprivatie	0,063	0,061	0,033	0,297
Opleidingsjaren	-0,010	0,015	-0,020	0,518
Leeftijd	-0,007	0,003	-0,070	0,018
Gender (vrouw=1)	-0,076	0,108	-0,020	0,485
Politiek vertrouwen	-0,049	0,037	-0,038	0,193

Noot. Dikgedrukte coëfficiënten zijn significant op $p < 0,05$.

4.5 Analyse 2: maatschappelijk onbehagen

In de tweede analyse is gekeken naar het verband tussen een negatieve houding tegenover digitalisering en maatschappelijk onbehagen. In hypothese 1 werd een positief verband verwacht. In het regressiemodel zonder controlevariabelen is er inderdaad sprake van een significant positief verband ($b=0,056$; $p=0,001$). Met de controlevariabelen toegevoegd in het model is dit verband iets zwakker, maar blijft significant ($b=0,037$; $p=0,004$). De resultaten van het multivariate model staan in tabel 4.4. Er is dus sprake van lichte overschatting (positieve *confounding*). Er kan voor de Nederlandse populatie worden aangenomen dat een negatievere houding tegenover digitalisering verband houdt met een sterker onbehagen, gecontroleerd voor de controlevariabelen. De verklaarde variantie bedraagt 47,4 procent, dus het model met een negatieve houding tegenover digitalisering en controlevariabelen verklaart bijna 50 procent van de variantie in maatschappelijk onbehagen. De *analysis of variance* (ANOVA) is significant ($R^2=0,474$; $F(5;1228)=221,080$, $p < 0,001$). De verklaarde variantie is erg hoog (en veel hoger dan de binaire regressie), wat waarschijnlijk is te verklaren door de redelijk sterke correlatie tussen maatschappelijk onbehagen en controlevariabele politiek vertrouwen.

Bij de controlevariabelen valt op dat opleidingsniveau nu wel een significant effect heeft ($b=0,015$; $p=0,017$). Er kan worden aangenomen dat in de Nederlandse populatie een hoger opleidingsniveau verband houdt met een hoger maatschappelijk onbehagen, gecontroleerd voor de andere variabelen. De positieve richting van dit verband is zeer opvallend, aangezien onderzoek al jarenlang uitwijst dat theoretisch geschoolden minder onbehagen ervaren dan praktisch

geschoolden (Van der Waal et al., 2017). Ook is er sprake van een significant genderverschil ($b=0,107$; $p=0,028$), gecontroleerd voor de andere variabelen. In de populatie ervaren vrouwen significant meer onbehagen dan mannen. Dit bevestigt het eerdere onderzoek van Geurkink en Miltenburg (2023) in de Nederlandse populatie.

Uit deze analyse blijkt dat hypothese 1 kan worden aangenomen: er is een positief verband tussen een negatieve houding tegenover digitalisering en maatschappelijk onbehagen in de Nederlandse populatie. Dit geeft een verkennende conclusie dat de attitude die individuen hebben over de omarming van digitale technologie samenhangt met hun tevredenheid over de gehele samenleving. Hierbij moet wel de rol van politiek vertrouwen worden opgemerkt: deze heeft een significant negatief verband met onbehagen, gecontroleerd voor de andere variabelen ($b=-0,547$; $p<0,001$). Zoals verwacht uit de theorie en de correlatie ervaren individuen minder onbehagen bij een groter politiek vertrouwen. Als de effecten van de onafhankelijke variabelen onderling worden vergeleken, dan blijkt dat het effect van politiek vertrouwen veel groter is ($\beta=-0,684$) dan dat van negatieve houding tegenover digitalisering ($\beta=0,059$) en de bèta's van de controlevariabelen. Dit verklaart ook de overschatting van het hoofdeffect in het binaire regressiemodel ten opzichte van het multivariate model. Hoewel er dus zeker sprake is van een verband tussen de digitale attitude en maatschappelijk onbehagen, moet dit in perspectief worden geplaatst door te stellen dat andere factoren een grotere voorspellende waarde hebben.

Tabel 4.4

Lineaire regressie ter voorspelling van maatschappelijk onbehagen (N=1234)

	b	SE	β	p-waarde
Constante	6,632	0,185		<0,001
Negatieve houding digitalisering	0,037	0,013	0,059	0,004
Opleidingsjaren	0,015	0,006	0,051	0,017
Leeftijd	-0,006	0,001	-0,098	<0,001
Gender (vrouw=1)	0,101	0,048	0,043	0,038
Politiek vertrouwen	-0,547	0,017	-0,684	<0,001

Noot. Dikgedrukte coëfficiënten zijn significant op $p<0,05$.

Verder werd met hypothese 3 verondersteld dat het positieve verband tussen negatieve houding tegenover digitalisering en maatschappelijk onbehagen gedeeltelijk wordt verklaard door een sterker anomie. Nu is gebleken dat er een verband is tussen de twee variabelen, kan er worden onderzocht of de relatie wordt gemedieerd door anomie. Het totale effect voortkomend uit de vorige regressie (tabel 4.4) is $b=0,037$ ($p=0,004$), met een gestandaardiseerde coëfficiënt (β) van 0,059.

Tevens is er een significant positief verband tussen negatieve houding tegenover digitalisering en anomie, gecontroleerd voor de controlevariabelen ($b=0,051$; $p=0,004$). De uitkomsten van deze regressie staan in tabel 4.5. De verklaarde variantie is redelijk hoog, waarbij negatieve houding digitalisering en de controlevariabelen 22,6 procent van de variantie in anomie verklaren ($R^2=0,226$; $F(5;1228)=71,563$, $p<0,001$). Er kan worden aangenomen dat in de Nederlandse populatie een sterkere negatieve houding tegenover digitalisering samenhangt met een sterker anomie. De bèta van het effect tussen de onafhankelijke variabele en mediator bedraagt 0,073.

Tabel 4.5

Lineaire regressie ter voorspelling van mediator anomie (N=1234)

	b	SE	β	p-waarde
Constante	6,769	0,254		<0,001
Negatieve houding digitalisering	0,051	0,018	0,073	0,004
Opleidingsjaren	-0,052	0,009	-0,151	<0,001
Leeftijd	-0,014	0,002	-0,184	<0,001
Gender (vrouw=1)	-0,005	0,066	-0,002	0,937
Politiek vertrouwen	-0,344	0,023	-0,381	<0,001

Noot. Dikgedrukte coëfficiënten zijn significant op $p<0,05$.

Vervolgens is anomie toegevoegd aan het regressiemodel ter voorspelling van maatschappelijk onbehagen. De uitkomsten hiervan staan in tabel 4.6. Er is een positieve significante relatie tussen anomie en maatschappelijk onbehagen ($b=0,069$; $p=0,001$), gecontroleerd voor negatieve houding tegenover digitalisering en de controlevariabelen. De bèta van dit effect is 0,078. In de Nederlandse

populatie ervaren individuen meer onbehagen bij een sterker anomie. Daarnaast blijft het positieve effect tussen negatieve houding tegenover digitalisering en maatschappelijk onbehagen significant ($b=0,033$; $p=0,010$), gecontroleerd voor anomie en de controlevariabelen. De bèta bedraagt nu 0,054. De verklaarde variantie is met anomie in het model iets toegenomen naar 47,8 procent ($R^2=0,478$; $F(6;1227)=187,554$, $p<0,001$).

De gestandaardiseerde bèta van het effect van negatieve houding tegenover digitalisering op maatschappelijk onbehagen blijft dus bestaan met mediator anomie in het model. Het effect neemt iets af (van $\beta=0,059$ naar $\beta=0,054$). Het verschil is het indirecte effect van anomie van ($0,073*0,078=$) 0,0056. Dit indirecte effect is significant. De betrouwbaarheidsintervallen (95% CI) raken namelijk niet de 0 bij zowel het niet-gestandaardiseerde effect [$LL=0,001$, $UL=0,008$] als het gestandaardiseerde effect [$LL=0,001$, $UL=0,013$]. Hierbij was er sprake van *bootstrapping* met de standaard van 5000 *bootstrap samples*. Daarnaast is als *robustness check* de Sobel-toets uitgevoerd. Deze geeft eveneens significantie voor het indirecte effect ($test\ statistic=2,177$; $SE=0,002$; $p=0,030$). Voor de Sobel-toets is een steekproefgrootte van meer dan 667 respondenten nodig, waaraan wordt voldaan. Er kan dus geconcludeerd worden dat er een gedeeltelijke mediatie bestaat, waarbij het positieve effect tussen een negatieve houding tegenover digitalisering en maatschappelijk onbehagen gedeeltelijk loopt via anomie, maar ook blijft bestaan. Dit betekent dat hypothese 3 kan worden aangenomen. Individuen met een negatievere attitude tegenover digitalisering ervaren een sterker gevoel van anomie, wat resulteert in een meer negatieve blik op de gehele samenleving.

Tabel 4.6

Lineaire regressie ter voorspelling van maatschappelijk onbehagen, inclusief mediator anomie (N=1234)

	b	SE	β	p-waarde
Constante	6,168	0,232		<0,001
Negatieve houding digitalisering	0,033	0,013	0,054	0,010
Anomie	0,069	0,021	0,078	0,001
Opleidingsjaren	0,019	0,007	0,062	0,004
Leeftijd	-0,006	0,001	-0,083	<0,001
Gender (vrouw=1)	0,101	0,048	0,043	0,036
Politiek vertrouwen	-0,523	0,018	-0,655	<0,001

Noot. Dikgedrukte coëfficiënten zijn significant op $p < 0,05$.

5 Conclusie & discussie

In dit onderzoek is maatschappelijk onbehagen belicht in de context van de digitalisering van de Nederlandse samenleving. Het onderzoeksdoel was ten eerste om vanuit een exploratief oogpunt de relatie te onderzoeken tussen de houding die individuen hebben tegenover digitale technologie en hun attitude tegenover de algehele samenleving. Daarnaast is onderzocht hoe deze relatie kan worden begrepen vanuit een moderniseringsperspectief, met toepassing van de ‘verliezers van modernisering’-theorie. Hierbij werd de volgende onderzoeksvraag gesteld: *wordt maatschappelijk onbehagen veroorzaakt door een negatieve houding tegenover digitalisering in Nederland, en, zo ja, kan dit worden verklaard door gevoelens van relatieve deprivatie en anomie?* Hiertoe is een secundaire data-analyse uitgevoerd met cross-sectionele data voor Nederland van de tiende ESS-ronde uit 2023.

De eerste conclusie is dat er inderdaad een verband bestaat tussen de houding tegenover digitalisering en het algemene (on)genoegen met de samenleving. Individueen die meer (minder) negatief staan tegenover de omarming van digitale technologie, ervaren meer (minder) maatschappelijk onbehagen over de staat en de toekomst van zowel de gehele samenleving, als van kernterranen zoals economie, politiek, democratie, onderwijs en zorg. Veel bestaand onderzoek naar de negatieve effecten van digitalisering heeft directe effecten blootgelegd (Turel et al., 2021), maar deze studie toont dat de houding tegenover dat proces ook verbonden is aan een bredere maatschappelijke attitude. Het impliceert eveneens dat onbehagen niet alleen wordt aangewakkerd door onzekerheid of achteruitgang veroorzaakt door 'klassieke' moderniseringsprocessen zoals globalisering (Kriesi et al., 2006; Sandel, 2020) en postindustrialisering (Rydgren, 2007). Dit wordt ook gevoed door onzekerheid over de rol van digitale technologie, welke een alomvattende grip krijgt op de samenleving (Thomas, 2020). De 'moderniseringswinnaars' hebben profijt van deze ontwikkeling, want zij zijn goed toegerust om mee te bewegen met een veranderlijke samenleving. De 'moderniseringsverliezers' voelen zich daarentegen bekneld omdat hun positie dreigt te verslechteren, terwijl digitale technologie juist belangrijker wordt in individueel en collectief leven. Het onderzoek levert een eerste bouwsteen voor de aanvulling van het moderniseringsparadigma met het perspectief van digitalisering. Deze conclusie bevestigt eveneens de toenemende maatschappelijke aandacht voor de schaduwzijden van digitale vernieuwing en toont dat individuen in de Nederlandse samenleving niet enkel positief staan tegenover de manier waarop digitale technologie de toekomstige samenleving verandert. Dit

is een belangrijk geluid in een samenleving die steeds meer is ingericht rondom digitale vernieuwing.

Er is gepoogd om het verband tussen de digitale houding en maatschappelijk onbehagen te verklaren met twee subtheorieën binnen het ‘verliezers van modernisering’-argument. Hieruit is gebleken dat anomie wel toepasbaar is op deze context, maar relatieve deprivatie niet. Er is bewijs gevonden voor gedeeltelijke mediatie van anomie. Individuen die negatief staan tegenover digitale technologie ervaren meer ongenoegen over de samenleving, wat deels voortkomt uit een sterker anomie. De dominante aanwezigheid van digitale technologie in het dagelijks leven zou ertoe kunnen leiden dat men ervaart dat de samenleving onvoorspelbaar wordt of niet meer te vertrouwen is. Dit zou bijvoorbeeld kunnen optreden als men negatieve digitale effecten ziet of ervaart zoals privacyschendingen, onpersoonlijke relaties en desinformatie. Daarnaast zou dit kunnen ontstaan door het groter wordende ‘VUCA’-karakter van de Nederlandse samenleving (Vermeij & Sitskoorn, 2021). Hierdoor zou men meer wantrouwend kunnen worden tegenover de Nederlandse samenleving en haar toekomst.

Daarentegen is de hypothese met de invloed van deprivatie op de houding tegenover digitalisering verworpen. De conclusie is dat de digitale positie die men inneemt niet noodzakelijkerwijs verband houdt met diens houding tegenover digitale technologie. Dit is enigszins verrassend: vanuit de digitale ongelijkheden die zijn bewezen in het *digital divide*-onderzoek (e.g. Van Deursen & Helsper, 2015; Van Deursen & Van Dijk, 2011; Van Dijk, 2006) werd theoretisch verwacht dat individuen met zwakkere digitale posities negatiever tegenover het digitale domein zouden staan. Dit onverwachte resultaat zou mogelijk kunnen worden verklaard door het feit dat in Nederland naast de digitale toegang, ook het niveau van digitale vaardigheden erg hoog ligt. Aangezien digitale deprivatie is geoperationaliseerd in digitale vaardigheden, zou het kunnen dat de verschillen in vaardigheden relatief te klein waren in de steekproef om een effect met de houding tegenover digitalisering vast te stellen. Vervolgonderzoek zou kunnen onderzoeken of deze relatie wel bestaat als wordt gekeken naar digitale ongelijkheid/deprivatie in termen van gerealiseerde offline uitkomsten (vgl. Van Deursen & Helsper, 2015).

Deze conclusies impliceren dat de casus van digitalisering op bepaalde vlakken verschilt van andere moderniseringsprocessen. In andere moderniseringscontexten speelt de ervaren (economische, culturele, etc.) positie een belangrijke rol in het verklaren van ongenoegen. In de huidige casus kwam een negatieve attitude niet zozeer voort uit een zwakkere digitale positie. De

digitaliseringscontext lijkt daarentegen in Nederland meer gevoelens van anomie in te geven onder individuen, wat verband houdt met een negatievere blik op de samenleving. Hierbij moet uiteraard wel de hierboven genoemde beperking in de operationalisering van digitale deprivatie in acht worden genomen.

Dit onderzoek kent ook een aantal andere limitaties. Zoals is aangestipt waren niet alle operationaliseringën ideaal. Dit geldt ten eerste voor de houding tegenover digitalisering. De schaal van digitaal pessimisme werd vervangen door een enkel item omdat de schaal niet betrouwbaar bleek te zijn. Er is dus gekozen om methodologische overwegingen zwaarder te laten wegen, maar daardoor boet dit onderzoek wel in aan construct validiteit. Het gebruikte item over privacy kan slechts fungeren als *proxy* voor de houding tegenover het ‘proces van digitalisering’. Een uitgebreidere meting is noodzakelijk om dit construct adequater te meten. Hiertoe zijn twee mogelijke opties. Idealiter zou vervolgonderzoek een nieuwe schaal ontwikkelen waarin meer onderwerpen die aan de kern raken van digitalisering worden opgenomen, zoals privacy, desinformatie, werk-privé balans, vervreemding, sociale verbondenheid, etc. Voor kortlopend onderzoek met bestaande data zou de schaal van digitaal scepticisme (Tsouparopoulou et al., 2025) een startpunt voor verdere analyse kunnen zijn, omdat deze mogelijk in andere onderzoeksdata of contexten meer methodologische sterkte heeft (de schaal heeft bijvoorbeeld hogere betrouwbaarheid in de gehele steekproef van de gebruikte ESS-data).

De operationalisering van anomie had eveneens geen hoge construct validiteit. De *proxy* van sociaal vertrouwen bood wel een betrouwbare en gevalideerde schaal, maar vertegenwoordigde theoretisch gezien niet volledig het concept anomie. Anomie gaat bijvoorbeeld over het beeld dat het onderlinge vertrouwen als sociaal fenomeen maatschappij-breed afneemt, terwijl interpersoonlijk vertrouwen ingaat op het individuele verlies van vertrouwen in anderen (Bornand & Klein, 2022). In tegenstelling tot de houding tegenover digitalisering bestaan er al wel gevalideerde metingen van anomie. De Koster en Van der Waal (2014) gebruiken in hun onderzoek bijvoorbeeld een meting die sterker ingaat op culturele onzekerheid. Een ander voorbeeld is het onderzoek van Teymoori et al. (2016), waarin een meting wordt ontwikkeld met dimensies over het beeld van verslechterend sociaal weefsel en verslechterend leiderschap.

Het onderzoek biedt verder twee aanvullende mogelijkheden voor vervolgonderzoek. In deze studie werd de focus gelegd op het vaststellen en interpreteren van de relatie tussen de

houding tegenover digitale technologie en de houding tegenover de samenleving, maar werden sociaal-demografische kenmerken op de achtergrond gehouden. Nu er voorlopig bewijs is gevonden voor dit relatief nieuwe verband, kan vervolgonderzoek zich richten op mogelijke groepsverschillen. Vanuit het ‘verliezers van modernisering’-argument is de rol van opleidingsniveau belangrijk (Teney et al., 2014). Uit de resultaten bleek dat opleidingsniveau niet gerelateerd is aan de houding tegenover digitalisering. Ook bleek dat binnen het model met houding tegenover digitalisering opleidingsniveau een positief verband heeft met maatschappelijk onbehagen, in strijd met eerder onderzoek. Beide uitkomsten blijven onverklaard en bieden een startpunt voor vervolgonderzoek naar opleidingsverschillen in deze verbanden.

Daarnaast zou vervolgonderzoek met verbeterde metingen kunnen onderzoeken hoe sterk de relatieve effecten zijn van de onderzochte verbanden. Het effect van politiek vertrouwen als controlevariabele was erg sterk in de regressieanalyses ter voorspelling van maatschappelijk onbehagen. Dit werd mogelijk deels veroorzaakt doordat voor politiek vertrouwen een uitgebreidere en meer gevalideerde meting werd gebruikt dan bijvoorbeeld voor de houding tegenover digitalisering, waardoor het relatieve effect van de laatstgenoemde veel kleiner was. Met betere schalen zouden onderlinge effectsterkten beter kunnen worden gemeten om te onderzoeken welke constructen een grotere verklarende waarde hebben voor maatschappelijk onbehagen dan andere.

Al met al wordt dit onderzoek vooral gezien als startpunt. Ondanks methodologische limitaties heeft dit onderzoek een aantoonbaar verband blootgelegd: individuen die negatiever staan tegenover digitale technologie en digitale ontwikkelingen, staan ook negatiever tegenover de Nederlandse samenleving. Aangezien ontwikkelingen in digitale technologie elkaar in de overtreffende trap opvolgen, bijvoorbeeld te zien in de recente innovaties van kunstmatige intelligentie, is dit een belangrijk tegengeluid dat niet iedere individu hiermee content is. Toekomstig onderzoek zal hopelijk het licht laten schijnen op het perspectief van deze burgers op de rol van digitale technologie in het toekomstige Nederland.

6 Literatuurlijst

- Achterberg, P., De Koster, W., & Van der Waal, J. (2015). A science confidence gap: Education, trust in scientific methods, and trust in scientific institutions in the United States, 2014. *Public Understanding of Science*, 26(6), 704-720. <https://doi.org/10.1177/0963662515617367>
- Bornand, T., & Klein, O. (2022). Political trust by individuals of low socioeconomic status: The key role of anomie. *Social Psychological Bulletin*, 17. <https://doi.org/10.32872/spb.6897>
- Cadieux, N., Fournier, P. L., Cadieux, J., & Gingues, M. (2021). New techno-stressors among knowledge professionals: The contribution of artificial intelligence and websites that misinform clients. *International Journal of Electronic Commerce*, 25(2), 136-153. <https://doi.org/10.1080/10864415.2021.1887695>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2025). *Digitalisering en kenniseconomie 2024*. Verkregen van <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/rapportages/2025/digitalisering-en-kenniseconomie-2024>
- Chevalier, T. (2019). Political trust, young people and institutions in Europe. A multilevel analysis. *International Journal of Social Welfare*, 28(4), 418-430. <https://doi.org/10.1111/ijsw.12380>
- De Bakker, E., Van Kampen, L., & Van Belkom, R. (2025). *Digitaal vervlochten, maar ook verbonden? De toekomst van sociale cohesie in het licht van digitalisering, ongelijkheden en individualisering*. Sociaal en Cultureel Planbureau & Stichting Toekomstbeeld der Techniek. Verkregen van <https://www.scp.nl/onderzoeksprogramma/digitaal-vervlochten-maar-ook-verbonden/documenten/publicaties/2025/02/13/digitaal-vervlochten-maar-ook-verbonden>
- De Koster, W., & Van der Waal, J. (2014). Botsende opvattingen over etnische diversiteit en sociale orde: Hoe zijn verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden te verklaren?. In M. Bovens, P. Dekker, & W. Tiemeijer (Eds.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (pp. 165-190). Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC). (2022). ESS10 data documentation. *Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research*. <https://doi.org/10.21338/NSD-ESS10-2020>

- European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC). (2023). ESS10 integrated file, edition 3.2 [Data set]. *Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research*. https://doi.org/10.21338/ess10e03_2
- Field, A. (2018). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics*. SAGE Publications.
- Geurkink, B., & Miltenburg, E. (2023). *Somber over de samenleving? Een studie naar verschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland*. Sociaal en Cultureel Planbureau. Verkregen van <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2023/05/24/somber-over-de-samenleving>
- Gimpel, H., & Schmied, F. (2019). Risks and side effects of digitalization: A multi-level taxonomy of the adverse effects of using digital technologies and media. In *Proceedings of the 27th European Conference on Information Systems (ECIS)*, Stockholm & Uppsala, Sweden, June 8-14, 2019. ISBN 978-1-7336325-0-8 Research Papers. https://aisel.aisnet.org/ecis2019_rp/145
- Gootjes, F. (2023). *Societal discontent as a catalyst for action: Explaining protest and solidarity, why we help and protest*. [Thesis fully internal (DIV), University of Groningen]. University of Groningen. <https://doi.org/10.33612/diss.603409212>
- Hartmann, J., Kurz, K., & Lengfeld, H. (2022). Modernization losers' revenge? Income mobility and support for right- and left-wing populist parties in Germany. *European Sociological Review*, 38(1), 138-152. <https://doi.org/10.1093/esr/jcab024>
- Hayes, A. F. (2012). *PROCESS: A versatile computational tool for observed variable mediation, moderation, and conditional process modeling [White paper]*. Verkregen van <http://www.afhayes.com/public/process2012.pdf>
- Helsper, E. J. (2012). A corresponding fields model for the links between social and digital exclusion. *Communication Theory*, 22(4), 403-426. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2012.01416.x>
- Heponiemi, T., Gluschkoff, K., Leemann, L., Manderbacka, K., Aalto, A.-M., & Hyppönen, H. (2021). Digital inequality in Finland: Access, skills and attitudes as social impact mediators. *New Media & Society*, 25(9), 2475-2491. <https://doi.org/10.1177/14614448211023007>
- Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschieer, S., & Frey, T. (2006). Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared. *European Journal of Political Research*, 45(6), 921-956. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2006.00644.x>

- Matzat, U., & Van Ingen, E. (2020). Social inequality and the digital transformation of Western society: What can stratification research and digital divide studies learn from each other?. *Soziale Welt. Sonderband*, 23, 379-397. <https://doi.org/10.5771/9783845295008-379>
- Palumbo, R., & Cavallone, M. (2024). Is work digitalization without risk? Unveiling the psychosocial hazards of digitalization in the education and healthcare workplace. *Technology Analysis & Strategic Management*, 36(6), 1136-1149. <https://doi.org/10.1080/09537325.2022.2075338>
- Pirhonen, J., Lolic, L., Tuominen, K., Jolanki, O., & Timonen, V. (2020). "These devices have not been made for older people's needs" – Older adults' perceptions of digital technologies in Finland and Ireland. *Technology in Society*, 62. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2020.101287>
- Raad van State. (2018). *Burger mag niet in de knel komen door digitaliserende overheid*. Verkregen van <https://www.raadvanstate.nl/@112558/burger-mag-knel/>
- Robinson, L., Cotten, S. R., Ono, H., Quan-Haase, A., Mesch, G., Chen, W., . . . Stern, M. J. (2015). Digital inequalities and why they matter. *Information, Communication & Society*, 18(5), 569–582. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2015.1012532>
- Rydgren, J. (2007). The sociology of the radical right. *Annual Review of Sociology*, 33, 241-262. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.33.040406.131752>
- Sandel, M. J. (2020). *De tirannie van verdienste: Over de toekomst van de democratie*. Utrecht, Nederland: Uitgeverij Ten Have.
- Schlomann, A., Seifert, A., Zank, S., Woopen, C., & Rietz, C. (2020). Use of Information and Communication Technology (ICT) devices among the oldest-old: Loneliness, anomie, and autonomy. *Innovation in Aging*, 4(2), igz050. <https://doi.org/10.1093/geroni/igz050>
- Schmidt, M., Frank, L., & Gimpel, H. (2021). How adolescents cope with technostress: A mixed methods approach. *International Journal of Electronic Commerce*, 25(2), 154-180. <https://doi.org/10.1080/10864415.2021.1887696>
- Sociaal-Economische Raad. (z.d.). *Digitalisering: Kansen en risico's*. Verkregen van <https://www.ser.nl/nl/thema/digitalisering/kansen-en-risicos>
- Steenvoorden, E. H. (2015). A general discontent disentangled: A conceptual and empirical framework for societal unease. *Social Indicators Research*, 124(1), 85-110. <https://doi.org/10.1007/s11205-014-0786-4>

- Steenvoorden, E. H. (2016). *Societal pessimism: A study of its conceptualization, causes, correlates and consequences*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].
- Teney, C., Lacewell, O. P., & De Wilde, P. (2014). Winners and losers of globalization in Europe: Attitudes and ideologies. *European Political Science Review*, 6(4), 575-595.
<https://doi.org/10.1017/S1755773913000246>
- Teymoori, A., Jetten, J., Bastian, B., Ariyanto, A., Autin, F., Ayub, N., . . . Wohl, M. (2016). Revisiting the measurement of anomie. *PLoS ONE* 11(7): e0158370.
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0158370>
- Thomas, P. M. (2020). The digitalizing societys – Transformations and challenges. In D. Edler, C. Jenal, & O. Kühne (Eds.), *Modern approaches to the visualization of landscapes. RaumFragen: Stadt – Region – Landschaft*. Springer VS, Wiesbaden.
- Tiemeijer, W., & Keizer, A. G. (2023). *Onzekerheid, maatschappelijk onbehagen en persoonlijke controle. Een conceptuele en empirische analyse*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Verkregen van
<https://www.wrr.nl/publicaties/working-papers/2023/05/08/onzekerheid-maatschappelijk-onbehagen-en-persoonlijke-controle>
- Tsouparopoulou, E., Symeonaki, M., Parsanoglou, D., & Kazani, A. (2025). European youth and digital engagement: Attitudes, skills, and civic participation. *Journal of Applied Youth Studies*, 1-29. <https://doi.org/10.1007/s43151-025-00168-z>
- Turel, O., Qahri-Saremi, H., & Vaghefi, I. (2021). Special issue: Dark sides of digitalization. *International Journal of Electronic Commerce*, 25(2), 127-135.
<https://doi.org/10.1080/10864415.2021.1887694>
- Van der Bles, A. M., Postmes, T., & Meijer, R. R. (2015). Understanding collective discontents: A psychological approach to measuring Zeitgeist. *PLOS ONE*, 10(6), e0130100.
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0130100>
- Van der Brug, W., & Van Spanje, J. (2009). Immigration, Europe and the ‘new’ cultural dimension. *European Journal of Political Research*, 48(3), 309-334.
<https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2009.00841.x>
- Van der Waal, J., De Koster, W., & Van Noord, J. (2017). Opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek in Nederland, 1970-2012. In G.

- Engbersen, E. Snel, & M. Kremer (Eds.), *De val van de Middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden* (pp. 199-231). Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Van Deursen, A. J. A. M., & Helsper, E. J. (2015). The third-level digital divide: Who benefits most from being online?. *Communication and Information Technologies Annual (Studies in Media and Communications)*, 10, 29-52.
- Van Deursen, A., & Van Dijk, J. (2011). Internet skills and the digital divide. *New Media & Society*, 13(6), 893-911. <https://doi.org/10.1177/1461444810386774>
- Van Dijk, J. A. G. M. (2006). Digital divide research, achievements and shortcomings. *Poetics*, 34(4-5), 221-235. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2006.05.004>
- Vermeij, A., & Sitskoorn, M. M. (2021). *Digitalisering van de samenleving: Gevolgen voor cognitief functioneren en mentaal welzijn*. Tilburg, Nederland: Tilburg University.
- Zmerli, S., & Newton, K. (2008). Social trust and attitudes toward democracy. *Public Opinion Quarterly*, 72(4), 706-724. <https://doi.org/10.1093/poq/nfn054>

7 Bijlage: ethiek en privacy-checklist

CHECKLIST ETHICAL AND PRIVACY ASPECTS OF RESEARCH

INSTRUCTION

This checklist should be completed for every research study that is conducted at the Department of Public Administration and Sociology (DPAS). This checklist should be completed *before* commencing with data collection or approaching participants. Students can complete this checklist with help of their supervisor.

This checklist is a mandatory part of the empirical master's thesis and has to be uploaded along with the research proposal.

The guideline for ethical aspects of research of the Dutch Sociological Association (NSV) can be found on their website (http://www.nsv-sociologie.nl/?page_id=17). If you have doubts about ethical or privacy aspects of your research study, discuss and resolve the matter with your EUR supervisor. If needed and if advised to do so by your supervisor, you can also consult Dr. Bonnie French, coordinator of the Sociology Master's Thesis program.

PART I: GENERAL INFORMATION

Project title: Digitale vooruitgang, maatschappelijke achteruitgang? Maatschappelijk onbehagen over digitalisering als moderniseringsressentiment

Name, email of student: Cameron Venekamp, 619178cv@eur.nl

Name, email of supervisor: Sem Oosse, oosse@essb.eur.nl

Start date and duration: 10-02-2025 t/m 22-06-2025

Is the research study conducted within DPAS YES

If 'NO': at or for what institute or organization will the study be conducted?
(e.g. internship organization)

PART II: HUMAN SUBJECTS

1. Does your research involve human participants. YES

If 'NO': skip to part V.

If 'YES': does the study involve medical or physical research? NO
Research that falls under the Medical Research Involving Human Subjects Act ([WMO](#)) must first be submitted to [an accredited medical research ethics committee](#) or the Central Committee on Research Involving Human Subjects ([CCMO](#)).

2. Does your research involve field observations without manipulations that will not involve identification of participants. NO

If 'YES': skip to part IV.

3. Research involving completely anonymous data files (secondary data that has been anonymized by someone else). YES

If 'YES': skip to part IV.

PART III: PARTICIPANTS

1. Will information about the nature of the study and about what participants can expect during the study be withheld from them? YES - NO
2. Will any of the participants not be asked for verbal or written 'informed consent,' whereby they agree to participate in the study? YES - NO
3. Will information about the possibility to discontinue the participation at any time be withheld from participants? YES - NO
4. Will the study involve actively deceiving the participants? YES - NO
Note: almost all research studies involve some kind of deception of participants. Try to think about what types of deception are ethical or non-ethical (e.g. purpose of the study is not told, coercion is exerted on participants, giving participants the feeling that they harm other people by making certain decisions, etc.).
5. Does the study involve the risk of causing psychological stress or negative emotions beyond those normally encountered by participants? YES - NO
6. Will information be collected about special categories of data, as defined by the GDPR (e.g. racial or ethnic origin, political opinions, religious or philosophical beliefs, trade union membership, genetic data, biometric data for the purpose of uniquely identifying a person, data concerning mental or physical health, data concerning a person's sex life or sexual orientation)?

YES - NO
7. Will the study involve the participation of minors (<18 years old) or other groups that cannot give consent? YES - NO
8. Is the health and/or safety of participants at risk during the study? YES - NO
9. Can participants be identified by the study results or can the confidentiality of the participants' identity not be ensured? YES - NO
10. Are there any other possible ethical issues with regard to this study? YES - NO

If you have answered 'YES' to any of the previous questions, please indicate below why this issue is unavoidable in this study.

What safeguards are taken to relieve possible adverse consequences of these issues (e.g., informing participants about the study afterwards, extra safety regulations, etc.).

Are there any unintended circumstances in the study that can cause harm or have negative (emotional) consequences to the participants? Indicate what possible circumstances this could be.

Please attach your informed consent form in Appendix I, if applicable.

Continue to part IV.

PART IV: SAMPLE

Where will you collect or obtain your data?

Data from the European Social Survey is used, specifically the Round 10 integrated file (edition 3.2) published in 2023.

Note: indicate for separate data sources.

What is the (anticipated) size of your sample?

The dataset includes 37.611 respondents in total and 1470 respondents from the Netherlands.

Note: indicate for separate data sources.

What is the size of the population from which you will sample?

Dutch individuals with an age of 15 and older (approximately 15 million inhabitants).

Note: indicate for separate data sources.

Continue to part V.

Part V: Data storage and backup

Where and when will you store your data in the short term, after acquisition?

The data will be stored offline on the personal computer of the researcher and on an offline back up device (external drive).

Note: indicate for separate data sources, for instance for paper-and pencil test data, and for digital data files.

Who is responsible for the immediate day-to-day management, storage and backup of the data arising from your research?

The researcher.

How (frequently) will you back-up your research data for short-term data security?

The data will be stored on an offline back up device (external drive) every two weeks.

In case of collecting personal data how will you anonymize the data?

The data was already anonymized by the European Social Survey before it was published publicly. No new data is collected by the researcher.

Note: It is advisable to keep directly identifying personal details separated from the rest of the data. Personal details are then replaced by a key/ code. Only the code is part of the database with data and the list of respondents/research subjects is kept separate.

PART VI: SIGNATURE

Please note that it is your responsibility to follow the ethical guidelines in the conduct of your study. This includes providing information to participants about the study and ensuring confidentiality in storage and use of personal data. Treat participants respectfully, be on time at appointments, call participants when they have signed up for your study and fulfil promises made to participants.

Furthermore, it is your responsibility that data are authentic, of high quality and properly stored. The principle is always that the supervisor (or strictly speaking the Erasmus University Rotterdam) remains owner of the data, and that the student should therefore hand over all data to the supervisor.

Hereby I declare that the study will be conducted in accordance with the ethical guidelines of the Department of Public Administration and Sociology at Erasmus University Rotterdam. I have answered the questions truthfully.

Name student: Cameron Venekamp

Name (EUR) supervisor: Sem Oosse

Date: 23-03-2025

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'C. Venekamp', with a long horizontal stroke extending to the right.

Date: 23-03-2025

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'Sem Oosse', written in a cursive style.